

ПРИРОДНИЧО-НАУКОВІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз публікацій, що вийшли друком після 1991 р. і присвячені різним аспектам діяльності наукових товариств природничого спрямування, що функціонували в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Встановлено, що на сучасному етапі розвитку історіографії одними з перших природничі товариства України цього періоду почали вивчати В. Савчук, К. Черненко і О. Пилипчук, об'єктом дослідження яких став ряд природничо-наукових об'єднань Півдня України, Криму та Бессарабії, а також Київського товариства дослідників природи. Автори, в першу чергу, розкрили історичну роль природничих товариств як особливої форми організації дослідної діяльності та їхній внесок у науку, просвіту й освіту, визначили їхнє місце в соціально-культурному процесі ХІХ – початку ХХ ст.

Проаналізовано ряд узагальнюючих робіт за авторства О. Коновця, М. Маланюка, Л. Применко, А. Риженка, Л. Осюка, С. Рудої та інших науковців, де досліджено основні напрями діяльності науково-природничих товариств. Звернуто увагу на роботи Л. Кухти про Миколаївське та Кам'янець-Подільське товариства дослідників природи, а також праці М. Костриці, В. Титова, М. Шевчук, І. Ярмошика – про Товариство дослідників Волині. Відзначено ґрунтовний внесок В. Іванціва у вивчення історії Товариства дослідників Волині, зокрема проведення останнім фауністичних досліджень у регіоні.

Детально розглянуто напрацювання Н. Колосовської, присвячені історії Миколаївського товариства аматорів природи. Дослідниця одна з перших окреслила відмінність громадсько-наукових об'єднань природничого напрямку від природничих товариств при університетах – поєднання дослідної роботи з широкою просвітницькою діяльністю, яка, як правило, переважала. Окремі аспекти роботи природничо-наукових товариств подавалися у дисертаційних дослідженнях Л. Звонкової, М. Караванської, А. Коробченко. Л. Аджиева звернулася до досвіду діяльності Кримського товариства природодослідників та аматорів природи, І. Левченко торкнулася наукової складової діяльності природничих товариств на теренах України.

Окрім наукових статей, монографій і дисертацій публіковано матеріали наукових конференцій, присвячених історії біологічної науки та її яскравих репрезентантів.

З'ясовано, що на сучасному етапі історіописання поширеним явищем є звернення дослідників до персоналогічного підходу у вивченні біологічної науки. Так, про активних учасників природничо-наукових товариств України кінця ХІХ – початку ХХ ст. (М. Шарлеманя, В. Караваєва, І. Феценка-Чопівського, О. Коротисєва) писали О. Хохлова, М. Корман, В. Шуманський, С. Сергієнко та ін.

Встановлено, що, починаючи з 1990-х рр., дослідницький акцент змістився з вивчення загальноімперських наукових осередків природничого спрямування до регіональних (місцевих). У сучасній історіографії висвітлюються питання внеску природничих наукових товариств у розвиток мікробіології, екології, генетики, флористично-систематичні та фауністичні дослідження в Україні, розглядається не лише наукова та громадсько-практична діяльність членів товариств, але й внесок цих осередків у розвиток освіти й популяризацію знань серед населення, організацію екскурсійно-виставково-музейної роботи, видавничу та природоохоронну діяльність.

Ключові слова: природничо-наукові товариства, наукова діяльність, члени товариств, популяризація знань, біологічна наука, дослідники, історіографія.

Проблеми розвитку й організаційного становлення вітчизняної науки, зумовлені, головним чином, багаторічною практикою залишкового фінансування гуманітарних і прикладних досліджень, актуалізують невідкладне проведення структурних реформ у цій галузі. Очевидно, що наука покликана забезпечувати реалізацію основного соціального пріоритету: підвищення інтелектуального рівня розвитку суспільства. Загальновідомо, що саме ефективна наука не тільки дає змогу вирішувати численні проблеми країни, а й, скажімо, шляхом впровадження у життя різного типу винаходів, значною мірою зменшує її витрати в тій чи іншій галузі промисловості й сільського господарства, фінансах, військово-промисловій

сфері. Тому популяризація наукових знань, уважне вивчення основних форм існування їх в історичній ретроспективі, систематизація й аналіз всього того, що було з даного приводу написано у попередні роки були і залишаються актуальними сьогодні, оскільки вказані фактори значною мірою визначають загальний стан розвитку суспільства, ідеологічну «поведінку», етно-національний курс, демографічну політику тощо. Відтак, аналіз сучасної літератури, присвяченої науковим товариствам, що існували на теренах України у кінці XIX – на початку XX ст., видається більш ніж актуальним.

Інтенсивний розвиток природничо-наукових товариств Російської імперії в XIX ст. зумовлений як університетським статутом 1863 р., так і роботою I-го Всеросійського з'їзду природознавців (м. Петербург, 1868 р.), члени якого запропонували заснувати товариство природодослідників при кожному університеті. До того часу в Україні вчені-природознавці групувалися навколо Філотехнічного товариства в Харкові, заснованого 1810 р., та Товариства наук при Харківському університеті з двома відділеннями – природничим і словесним (1812 р.), а також навколо ряду медичних і сільськогосподарських товариств. З 60-х рр. XIX ст. в Україні вже функціонували такі угруповання: Харківське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство природознавців, Київське товариство природознавців, Миколаївське товариство аматорів природи, Товариство дослідників Волині, Товариство подольських природознавців і любителів природи, Полтавське товариство природознавців, Катеринославське наукове товариство, Бессарабське товариство природодослідників і любителів природознавства, Кримсько-Кавказький гірський клуб (м. Одеса), Кримське товариство природознавців і любителів природи (м. Сімферополь), Київське орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кеслера, Хортицьке товариство охоронців природи, українські відділення (Київське, Миколаївське, Полтавське) Російського товариства опіки тваринами тощо.

На сучасному етапі розвитку науки одними з перших природничі товариства України XIX – початку XX ст. почали вивчати В. Савчук [51-54] і К. Черненко [58-60]. У роботах В. Савчука подано історико-науковий аналіз діяльності природничих товариств Півдня України, Криму та Бессарабії другої половини XIX – початку XX ст., зокрема Новоросійського товариства дослідників природи, Кримського гірського клубу, Катеринославського наукового товариства, Бессарабського товариства дослідників і аматорів природознавства, Миколаївського товариства дослідників і аматорів природи. Автор ставив за мету розкрити історичну роль природничих товариств як особливої форми організації дослідної діяльності та їхнього внеску в науку, просвіту й освіту, визначити їхнє місце в соціально-культурному процесі XIX – початку XX ст. Так, дослідник визначив особливості формування й основні етапи розвитку товариств, розробив і обґрунтував періодизацію їхньої діяльності, висвітлив основні етапи й напрями роботи, проаналізував їхні взаємозв'язки із самодержавством, буржуазією, органами місцевого самоуправління; розкрив організаційні форми наукової діяльності, з'ясував роль товариств в організації станцій, виставок, музеїв, фондів, конкурсів тощо, розкрив структуру та зміст інформаційно-видавничої роботи, а також можливості комунікації товариств України з відповідними об'єднаннями Європи і Російської імперії, визначив роль товариств у створенні та спадкоємності наукових шкіл, прослідкував соціально-економічні причини їхньої еволюції у період із 1917 по 1931 рр.

К. Черненко однією з перших у незалежній Україні почала вивчати досвід Кримського товариства природознавців і любителів природи, яке функціонувало в 1910 – 1930 рр., а разом із О. Пилипчуком розглянула діяльність Київського товариства дослідників природи. Зокрема, роботу останнього угруповання і його внесок у розвиток ембріологічної науки ґрунтовно вивчив О. Пилипчук [40-41]. До конкретних завдань дисертації вченого входили відтворення цілісної історії товариства, з'ясування причин виникнення товариств дослідників природи при університетах, висвітлення основних етапів і напрямів діяльності, культурно-просвітницької роботи об'єднання, демонстрація значення товариства в організації біологічних станцій, виставок, музеїв, аналіз ролі товариства у влаштуванні з'їздів вітчизняних дослідників природи і лікарів, розкриття експедиційно-екскурсійної діяльності та характеристика його наукових колекцій. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно стало першою узагальнюючою працею з історії Київського товариства дослідників природи.

У ході аналізу автором з'ясовано, що членам товариства належить провідна роль в утворенні особливої форми наукової діяльності – колективного наукового товариства.

Особливе місце Київського товариства в розвитку вітчизняної науки, на думку О. Пилипчука, зумовлене тим, що його науково-дослідницька діяльність, порівняно з академічною наукою, більше відповідала потребам народного господарства. Товариство започаткувало формування й розробку ряду важливих проблем, причому характерною особливістю цього осередку була його універсальність. Однак питання зв'язків членів Київського товариства дослідників природи з іншими аналогічними організаціями у роботі не висвітлені [40].

У середині 1990-х рр. з'явилося дослідження Л. Кухти про Миколаївське та Кам'янець-Подільське товариства дослідників природи [29].

Серед робіт, надрукованих у 1990-х – на початку 2000-х рр., у яких розкрита роль природничих товариств України, виділяємо напрацювання О. Коновця [19], М. Маланюка [34], Л. Применко [43], А. Риженка [44], Л. Осюка [38-39], С. Рудої [48-50] та ін. [36]. Так, О. Коновець досліджував основні напрями просвітницької діяльності науково-природничих товариств, М. Маланюк вивчав внесок членів науково-природничих товариств у розвиток шкільної математичної освіти, Л. Применко, досліджуючи розвиток вітчизняної та французької жіночої освіти (XVIII – перша половина XX ст.), аргументовано довела, що в Україні середню жіночу освіту офіційно було визнано рівноправною з чоловічою раніше (1918 р.), ніж у Франції (1925 р.). Не останню роль у цьому відіграли саме природничі товариства, які відстоювали рівність гендерної освіти. Л. Осюк розглянув історію становлення і розвитку флористико-систематичних досліджень вищих рослин в Університеті Св. Володимира, показав роль Київського товариства дослідників природи в розширенні цих досліджень, проаналізував наукову діяльність учених-ботаніків В. Бессера, А. Анджейовського, Р. Траутфеттера, О. Роговича, І. Шмальгаузена, В. Липського, Й. Пачоського.

А. Риженко розкрив зміст і напрями просвітницької діяльності наукових природничих товариств України другої половини XIX – початку XX ст., з'ясував освітньо-виховні аспекти роботи членів цих осередків, виявив можливі шляхи застосування їхнього науково-педагогічного досвіду в сучасній національній системі освіти й виховання. Автор наголошував на тому, що завдяки членам природничих товариств відбулися суттєві зміни у змісті й структурі освіти, що позитивно вплинуло на розширення міжнародних наукових зв'язків, а цільові, змістовні й операційні компоненти діяльності наукових осередків закономірно еволюціонували до історичної трансформації комплексу соціокультурних і гносеологічних настанов в освітніх системах [44, с. 41, 48].

Історію створення і загальні питання діяльності Товариства дослідників Волині вивчали М. Костриця, В. Тигів і М. Шевчук, І. Ярмошик [26-27; 61; 63]. Проте найбільш ґрунтовно, на нашу думку, багатогранну діяльність цього наукового осередку проаналізував В. Іванців, публікації якого почали з'являтися ще в середині 1990-х рр., продовжувалися до 2000-х рр. [6-12] і завершилися у 2003 р. захистом дисертаційного дослідження з проблематики [10]. Так, у третьому розділі дисертації йдеться про науково-дослідні структури, які займалися вивченням фауни Волині, зокрема про Київський зоологічний центр (1861 – 1917 рр.), Київське товариство дослідників природи, створене в 1869 р., Київське товариство любителів природи, засноване в 1907 р., а також – про окремих природознавців, які вивчали зоологію краю.

В. Іванців акцентував увагу на тому, що Київське товариство дослідників природи було предметом наукового вивчення О. Пилипчука, тому молодий науковець зробив спробу зосередитися саме на внеску зоологів товариства у вивчення фауни, біології тварин і екології за допомогою залучення нових матеріалів та аналізу діяльності і творчості В. Совинського, Й. Пачоського й інших членів осередку. В. Іванців детально проаналізував наукові підходи й діяльність М. Шарлеманя, який друкувався у виданнях Київського товариства любителів природи, Харківського товариства любителів природи, згадав про внесок членів Новоросійського товариства природодослідників у вивчення зоології краю, про Відділення орнітології Імператорського російського товариства акліматизації тварин і рослин, яке друкувало журнал «Птицеведение и птицеводство», на шпальтах якого містилися відомості про птахів Волині. Дослідник відзначив, що важливу роль у вивченні фауни регіону відіграло Польське товариство природодослідників ім. Коперніка у Львові та фауністичний центр музею імені Дзедушицьких [10, арк. 76-77].

Автором досить детально проаналізована роль Товариства дослідників Волині в розвитку фауністичних досліджень упродовж 1900 – 1921 рр. В. Іванців указав на факт існування на

Волині ще декількох товариств («Общество содействия кустарной промышленности», «Техническое общество», «Волынское церковно-археологическое общество»), проте відмітив, що вони «не змогли дієво згрупувати навколо себе передових представників суспільства», їхні завдання були «порівняно вузькі», а «значення... мізерне» [10, арк. 86].

Автор зазначив, що громадсько-наукові товариства Волині за особовим складом були малочисельними, що пояснюється провінційним характером цих закладів, однак програма діяльності Товариства дослідників Волині, на думку В. Іванціва, задовольняла всі запити інтелігенції краю, яка прагнула вивчати як природничо-історичний, так і археологічний й етнографічний аспекти. Дослідником досить побіжно і схематично проаналізовано основні положення статуту, особливості формування і функціонування осередку, роботу музею, видавничу справу, проте значно більше уваги приділено опрацюванню доробку членів товариства з фауністичних питань (П. Тутковського, Р. Собкевича, А. та В. Ксенжопольських, Г. Блеккера, І. Михайлова, В. Бруховського). В. Іванців охарактеризував зоологічні дослідження Волинського ентомологічного Бюро, напрями його діяльності, а також дослідження цього спрямування у музеях краю (у тому числі й у музеї Товариства дослідників Волині). Автор вивчав роль Київського товариства дослідників природи, зокрема його внесок у дослідження фауни Волині в кінці XIX ст. [11].

У 2000 р. опубліковано матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Житомирщина на зламі тисячоліть», присвяченої 100-річчю заснування Товариства дослідників Волині [4]. До змісту збірника матеріалів конференції увійшли такі ґрунтовні статті з історії зазначеного осередку, як «Велика Волинь в контексті національного краєзнавства України» (П. Тронько), «Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття» (М. Костиця), «Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення» (Л. Баженов), «Товариство дослідників Волині: погляд через століття» (Л. Шлапак), «Становлення і розвиток наукового Товариства дослідників Волині» (Т. Щербак), «Історичні розвідки учасників музейного будівництва на Волині другої половини XIX – початку ХХ ст.» (С. Гаврилюк), «Історико-краєзнавча діяльність музею при Товаристві дослідників Волині» (О. Кушпетюк) тощо.

Авторами високо поцінований науковий доробок цього краєзнавчого осередку, наголошено на тому, що відновлене 1990 р. Житомирське науково-краєзнавче товариство є гідним спадкоємцем і продовжувачем традицій Товариства дослідників Волині, проведено паралель між цим осередком і Науковим товариством імені Шевченка у Львові, перше з яких стало, фактично, «першим представницьким науково-дослідним і культурно-освітнім закладом Великої Волині», пройшовши «три особливі етапи розвитку: 1) 1900 – 1920-ті рр., коли воно було широковідоме в Україні, Росії і за рубезем...; 2) 50 – 80-ті рр., коли волинська діаспора США й Канади створила товариство «Волинь» та Інститут дослідів Волині й чимало зробила у справі краю; 3) 90-ті рр., які пов'язані з відновленням на цій землі після тривалої перерви під трохи зміненою назвою Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині, яке нині займає авангардні позиції в науковому житті регіону та в загальноукраїнському краєзнавчому русі» [4, с. 19].

Ряд наукових публікацій і дисертаційне дослідження Н. Колосовської присвячено історії Миколаївського товариства аматорів природи [14-15]. Зокрема, достатньо уваги приділено питанням становлення і організаційним аспектам роботи осередку, яке створювалося з метою «вивчення краю у природничо-науковому відношенні, популяризації природничо-історичних знань, збудження інтересу і любові до природи взагалі, сприяння школам при викладанні природознавства» [15, с. 9]. У дисертації Н. Колосовської проаналізовано основні джерела фінансування товариства, динаміку його професійного складу, що свідчить про об'єднання у своїх рядах представників місцевої інтелігенції, серед якої професійні вчені займали відносно невелику, але активну частку. Автор ідентифікувала Миколаївське товариство аматорів природи як товариство краєзнавчого типу, проте з окремими елементами наукового товариства природознавчого напрямку. Окрім того, в роботі чітко окреслена відмінність громадсько-наукових об'єднань природничого напрямку від природничих товариств при університетах – поєднання дослідної роботи з широкою просвітницькою діяльністю, яка, як правило, переважала. Дослідниця виділила основні напрями наукової діяльності товариства: дослідження природи Півдня України та вирішення науково-практичних регіональних

проблем. Безпосередньо в середовищі науковців товариства започатковані дослідження з зоогеографії України, еколого-експериментальне вивчення видоутворення, біологічні засоби боротьби зі шкідливими для сільського господарства комахами тощо [15, с. 10]. Окрема увага в дослідженні Н. Колосовської приділена й культурно-просвітницькій діяльності товариства, зокрема лекційній та екскурсійно-виставково-музейній роботі, а також видавничо-інформаційній справі (журнал «Природа»).

Упродовж 1990-х – 2000-х рр. проведено ряд наукових конференцій, присвячених окремим подіям з історії біологічної науки XIX – початку XX ст. та видруковано відповідні матеріали. Йдеться, наприклад, про конференцію, приурочену 80-річному ювілею з моменту заснування Сіверсько-Донецької біологічної станції, очолюваної В. Арнольді (відкритої на базі Товариства дослідників природи при Харківському університеті) [37]. Окремі статті, вміщені у виданні, розкривали роль біостанції для розвитку альгологічних досліджень, студій з екології, генетики, вивчення злаків, грибів; ботанічних, зоологічних досліджень, а також означено внесок окремих біологів, зоологів і геологів у розвиток цих галузей. Проте у збірнику матеріалів уміщувалися, в основному, статті з окремих галузей біології, а сама історія біостанції, а тим більше Харківського товариства дослідників природи висвітлені оглядово.

Також опубліковано матеріали наукової конференції, присвяченої творчій і науковій діяльності віце-президента Товариства дослідників Волині, співзасновника Всеукраїнської академії наук, видатного природознавця П. Тутковського [35]. Видавалися також праці з історії біології, в яких, як і в радянський час, найчастіше висвітлювалася еволюція різних галузей (анатомії, зоології, ботаніки, цитології, екології, фізіології, генетики тощо), окреслювався внесок видатних учених у розробку теорій та ідей, а про науково-природничі товариства України XIX – початку XX ст. детальної інформації не містилося [28].

Серед дисертаційних досліджень із проблематики виділяємо напрацювання Л. Звонкової [5], М. Караванської [13], А. Коробченко [25]. Так, М. Караванська, наголошуючи на важливих зв'язках природничо-наукових з'їздів і наукових товариств, відзначала, що «...ефективною з наукової точки зору виявилася тісна співпраця природничо-наукових з'їздів зі спорідненими науковими товариствами. Активні учасники з'їздів, наприклад, часто ставали ініціаторами заснування нових природодослідницьких товариств та їхніх регіональних філій, а це – П. П. Алексєєв (Київське товариство природознавців), Ф. Ф. Петрушевський та Д. І. Менделєєв (Російське фізичне, згодом, – фізико-хімічне товариство), М. А. Бунге та М. О. Меншуткін (Російське фізико-технічне товариство), І. В. Троїцький (Київське та Харківське товариства лікарів-педіатрів), І. П. Бородин (Російське ботанічне товариство), М. М. Шіллер (Київське фізико-математичне товариство) та ін.» [13, арк. 168]. Окрім того, у четвертому розділі дисертаційного дослідження М. Караванською наголошено на тому, що найбільш вдалим виявився втіленим у життя виявився проект організації природодослідницьких товариств при університетах (у тому числі Київському, Харківському та Новоросійському). Університетські товариства природодослідників швидко зорганізувалися й розпочали свою різнопланову роботу, яка дала суттєві наукові, культурно-просвітницькі, видавничі результати. Зокрема, як наголошує дисертантка, ці товариства користувалися своєрідним статусом асоційованих членів з'їздів природознавців і лікарів. М. Караванською досить детально прослідковано взаємні контакти і спільну співпрацю членів природничих товариств і з'їздів природознавців та лікарів.

А. Коробченко проаналізувала науковий доробок О. Янати в галузі природознавства, охарактеризувала внесок ученого в розробку питань екологічної освіти й виховання, з'ясувала його роль в організації науки і освіти в Україні [25]. Зокрема, в поле зору дослідниці потрапили діяльність О. Янати в Миколаївському товаристві аматорів природи, Кримському товаристві природодослідників та аматорів природи, Українському науковому товаристві, де активно працював учений. Заслугою О. Янати, на переконання дослідниці, стала активна участь у створенні 1908 р. Миколаївського товариства природознавців і любителів природи з метою популяризації природничих знань серед населення, допомоги школі у викладанні природознавства. Товариство пропагувало еволюційне вчення Ч. Дарвіна, розвивало матеріалістичні ідеї в природознавстві, здійснювало широкий спектр наукових досліджень із ботаніки, зоології, геології, астрономії тощо. Одним із напрямів роботи Кримського товариства природознавців і аматорів природи була природоохоронна діяльність, у напрямку якої

працювала й Ботанічна секція на чолі з О. Янатою (займалася облаштуванням шкільного ботанічного саду, брала участь у виставках охорони природи). Саме йому належить ідея створення спеціальної комісії з охорони пам'яток природи і старовини.

У дисертаційному дослідженні також докладно розглянуто діяльність ученого на посаді завідувача музею Українського наукового товариства в Києві. Музей став своєрідним національним науковим центром, де систематично збиралися цікаві експонати, газети, накази, відозви, плакати, політична література, що видавалася в Україні до 1917 р. При музеї УНТ під керівництвом О. Янати працювало Бюро наочного приладдя для навчання. У цілому А. Коробченко відводить вагому роль професору О. Янати як в організації, так і облаштуванні роботи багатьох наукових товариств природничого спрямування України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Л. Звонковою вперше комплексно висвітлено організаційно-практичну діяльність наукових товариств природничого й технічного профілю м. Харкова, проте, на нашу думку, це зроблено недостатньо глибоко у зв'язку з надто широким предметом дисертаційного дослідження. Так, авторка проаналізувала діяльність Харківського товариства дослідників природи, робота якого спрямовувалася на вивчення органічної й неорганічної природи, рельєфу, клімату, флори і фауни не лише України, але й інших регіонів Росії [5, арк. 87].

Товариства природознавців при Харківському університеті також вивчала С. Руда [47]. Окремі відомості з історії Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869 – 1930 рр.), зокрема поширення теорії антидарвінізму серед його членів, становлення у товаристві ботаніки, зоології та інших галузей природознавства досліджені А. Коробченко [21-24]. Авторка наголошує на тому факті, що організація наукових досліджень у товариствах дослідників природи, у тому числі й при Харківському університеті, завжди стимулювала науковий пошук, сприяла розвитку творчої ініціативи вчених, а ці осередки відігравали визначну роль, виконуючи просвітницьку й дослідницьку функції та формуючи науковий світогляд молоді [24, с. 110]. Т. Пічкур стисло висвітлено наукову діяльність членів Київського товариства дослідників природи [42]. І. Фурман подала загальну характеристику просвітницької діяльності природничих наукових товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [56].

Л. Аджиева звернулася до досвіду діяльності Кримського товариства природодослідників та аматорів природи [1]. Авторкою в дисертаційному дослідженні визначено роль природничо-наукових товариств та аматорських досліджень у розв'язанні проблем агроекології та розгортанні природоохоронної діяльності в Криму у 1861 – 1917 рр., зокрема охарактеризовано роботу Природничо-історичного музею Таврійського губернського земства (паразитології, біоекології, фітоекології), Кримсько-Кавказького гірського клубу, Кримського товариства природодослідників і аматорів природи [2]. З'ясовано, що в Криму функціонував ряд спеціалізованих науково-дослідних установ, природничо-наукових товариств, які займалися прикладними науковими розробками, просвітництвом, природоохоронною діяльністю тощо. Установлено, що науково-дослідні установи й організації вдосконалювали свою організаційну структуру, напрямки роботи, враховуючи досвід діяльності аналогічних установ, які функціонували на теренах Росії.

1910 р. Кримським товариством природодослідників і аматорів природи започатковано новий науковий напрям – соціальна екологія, завдання якої полягало в дослідженні умов і закономірностей взаємодії суспільства і природи. Підтверджено, що Кримське товариство природодослідників і аматорів природи було однією з перших громадських установ регіону, де об'єднувалися творчі зусилля науковців-теоретиків, учителів, діячів просвіт, екологів, фахівців з агрономії, приватних підприємців, урядовців тощо. У Криму створювалися також вузькогалузеві товариства, які сприяли розвитку садівництва, виноградарства, тютюництва тощо. Сімферопольський відділ Російського товариства садівників проводив значну роботу в галузі селекції, боротьби зі шкідниками. Авторкою представлено внесок окремих дослідників-аматорів, природничо-наукових товариств у вирішення проблем, пов'язаних з інтенсифікацією рослинництва й садівництва, наданням агрономічної допомоги населенню. Доведено, що співробітники Кримсько-Кавказького гірського клубу започаткували спелеологічні, геоекологічні (розробка питання екосистем), гідрологічні (вивчення походження і властивостей підземних вод) дослідження. Науковці й аматори Криму протягом 1861 – 1917 рр. здійснили

вагомий внесок у становлення вітчизняної і світової дослідницької справи, розвиток програм агрономічних досліджень, надання різнопланових практичних рекомендацій.

На сучасному етапі поширеним явищем є звернення дослідників до персоніфікованого підходу у вивченні біологічної науки. Так, О. Хохлова однією з перших дослідила життєвий і творчий шлях організатора й учасника природничої та природоохоронної науки в Україні кінця XIX – XX ст. М. Шарлеманя, який секретарював у Київському Орнітологічному товаристві, був активним учасником заходів Київського товариства аматорів природи, членом біологічних станцій. У цьому контексті авторкою подано стислу історію наукових осередків як імператорської, так і радянської Росії: Київського товариства аматорів природи, Київського зоологічного саду, Дніпровської біологічної станції, Київського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера, Київської крайової сільськогосподарської станції, Зоологічного музею ВУАН, Зоологічної секції Українського наукового товариства, Секції охорони природи Сільськогосподарського вченого комітету України, Комісії краєзнавства ВУАН [57].

М. Корману дисертаційному дослідженні проаналізовано науковий доробок В. Караваєва – члена й активного учасника Київського товариства дослідників природи. Як стверджує дослідниця, саме в товаристві створені перші наукові праці вченого, саме там він розгорнув активну дослідницьку діяльність у галузі ембріології безхребетних [20]. В. Шуманським проаналізований внесок відомого вченого-металознавця, дослідника економіки природних багатств України, професора І. Фещенка-Чопівського в розвиток науки і техніки першої половини XX ст., простежена його роль у створенні Українського Наукового товариства в Києві та активізації діяльності Київського товариства дослідників природи [62]. С. Сергієнко висвітлює життєвий і науковий шлях видатного українського вченого-зоолога, педагога, громадського діяча і популяризатора науки, доктора біологічних наук О. Коротнева, який свого часу був одним із активних членів Київського товариства дослідників природи, а також членом інших товариств природничого спрямування [55].

О. Рудю охарактеризовано внесок О. Алеші в антропологію, етнологію та агрономію України першої чверті XX ст., у тому числі його участь в Імператорському Російському географічному товаристві, Російському антропологічному товаристві та Етнографічному відділі Російського музею імператора Олександра III, а згодом – в Українському науковому товаристві в Києві [46]. О. Романець присвятила один із підрозділів дисертаційного дослідження участі М. Кащенко, відомого вченого, педагога, доктора зоології і медицини, у роботі наукових товариств Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Йдеться про те, що академік був обраний членом товариств природодослідників при Петербурзькому, Харківському, Томському університетах, Московського товариства дослідників природи, любителів природознавства і любителів акваріума, Харківського товариства дослідних наук, Київського товариства дослідників природи тощо [45].

Участь П. Бучинського у функціонуванні Новоросійського товариства дослідників природи стала предметом розвідки І. Вашеняк [3]. Протягом останніх років вийшли друком ґрунтовні праці І. Левченко про наукові товариства природничого спрямування на теренах України другої половини XIX – початку XX ст. [30-33].

Таким чином, відразу після здобуття Україною державної незалежності історики науки, звільнені від ідеологічних теоретико-методологічних настанов радянського періоду, почали заповнювати лакуни з історії науково-природничих товариств України кінця XIX – початку XX ст., зміщуючи акцент з вивчення загальноімперських наукових осередків до регіональних (місцевих). Так, уже в 1990-х рр. з'явилися перші ґрунтовні публікації про Кримський гірський клуб, Кримське товариство природознавців і любителів природи, Катеринославське наукове товариство, Миколаївське товариство дослідників і аматорів природи, Товариство дослідників Волині. Подальші публікації про Київське товариство дослідників природи, Новоросійське товариство дослідників природи, Харківське товариство дослідників природи, Бессарабське товариство дослідників і аматорів природознавства набували більш чіткого структурування, глибшого аналізу фактів, розгляду різноманітних аспектів їхньої діяльності. Окрім невеликих за обсягом статейних публікацій, створено ряд дисертаційних досліджень і монографій про ці наукові осередки. Серед узагальнюючих робіт є такі, що висвітлюють питання внеску природничих наукових товариств у розвиток мікробіології, екології, генетики, флористично-систематичні та фауністичні дослідження в Україні. Автори розглядають не лише наукову та

громадсько-практичну діяльність членів товариств, але й внесок цих осередків у розвиток освіти й популяризацію знань серед населення, організацію екскурсійно-виставково-музейної роботи, видавничу і природоохоронну діяльність. Наразі поширеними є дослідження, присвячені персоналіям – відомим ученим-біологам, членам природничо-наукових товариств України XIX – початку XX ст.

1. Аджиева Л. С. Кримське товариство природодослідників та аматорів природи: прикладний аспект діяльності (1910–1914 рр.) / Л. С. Аджиева // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах) / Гол. ред. С. В. Шевцов. – Дніпропетровськ, 2009. – № 4 (66). – С. 18-22.
2. Аджиева Л. С. Науково-дослідні установи і організації Криму у системі відносин: влада-економіка-довкілля (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аджиева; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
3. Вашеняк І. Б. Роль П. М. Бучинського в організації лекційного комітету Новоросійського товариства дослідників природи / І. Б. Вашеняк // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наукових праць. – К.: АН ВШУ; 2004. – Вип. 15. – С. 16-26.
4. Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – 390 с.
5. Звонкова Г. Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Звонкова Галина Леонідівна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2005. – 232 арк.
6. Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук / В. Іванців. – Луцьк, 1994. – 318 с.
7. Іванців В. В. Зоологічні дослідження в Товаристві дослідників Волині (1900 – 1920) / В. В. Іванців // Науковий вісник ВДУ. Серія «Біологія». – 1999. – № 4. – С. 145-147.
8. Іванців В. В. Основні напрямки природничо-географічних досліджень Товариства дослідників Волині / В. В. Іванців // Матеріали V наукової конференції молодих вчених-наукознавців та істориків науки. – К., 1994. – С. 61-63.
9. Іванців В. В. Про наукову діяльність А. В. Ксенжопольського у «Товаристві дослідників Волині» / В. В. Іванців // Матеріали міжнародної наукової конференції «Волинь і Волинське зарубіжжя». – Луцьк, 1994. – С. 76-79.
10. Іванців В. В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX – на початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Іванців Василь Володимирович; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2003. – 199 арк.
11. Іванців В. В. Роль Київського товариства дослідників природи у вивченні фауни Волині (1867 – 1900) / В. В. Іванців // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – 2000. – Випуск 6. – С. 57-61.
12. Іванців В. В. Товариство дослідників Волині та його роль у вивченні природи регіону / В. В. Іванців // Наука та наукознавство. – 2000. – № 1-2. – С. 124-129.
13. Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Караванська Марина Юріївна; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2006. – 190 арк.
14. Колосовська Н. Д. Екскурсійна діяльність та популяризація науки в Миколаївському товаристві аматорів природи (1908 – 1917) / Н. Д. Колосовська // Вересень (Миколаїв). – 1996. – № 2. – С. 33-36.
15. Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908 – 1917 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н. Д. Колосовська; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 1999. – 17 с.
16. Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908 – 1917) / Н. Д. Колосовська // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Секція «Історичні науки». – Т. 4. – Миколаїв, 1999. – С. 3-22.
17. Колосовська Н. Д. Науково-просвітницька діяльність Миколаївського товариства аматорів природи та його внесок у розвиток природознавства / Н. Д. Колосовська // Гуманізація та гуманітаризація навчання засобами природничо-математичних дисциплін. – Миколаїв, 1994. – С. 13-16.
18. Колосовська Н. Д. Роль Миколаївського товариства аматорів природи у розвитку освіти, науки і культури Півдня України (1908 – 1917) / Н. Д. Колосовська // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 1999. – С. 142-145.
19. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – 286 с.
20. Корман М. М. Науковий доробок В. О. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець XIX – перша третина XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / М. М. Корман; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.

21. Коробченко А. Розвиток ботанічних та зоологічних досліджень в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1869 – 1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 108-116.
22. Коробченко А. Розвиток зоологічних дисциплін в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1870 – 1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 80-91.
23. Коробченко А. Становлення та розвиток антидарвінізму в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 43-53.
24. Коробченко А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті та його внесок в розвиток природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 109-114.
25. Коробченко А. А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / А. А. Коробченко; АПН України. Ін-т педагогіки. – К., 2001. – 22 с.
26. Костриця М. Ю. Роль Товариства дослідників Волині в організації наукового дослідження Волині (1900 – 1920 рр.) / М. Ю. Костриця // Урал в мініятурі: природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання. – Житомир, 1996. – С. 200-205.
27. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
28. Курс истории биологии: Учеб. пос. / И. П. Аносов, Л. Я. Кулинич, Р. Л. Кулинич и др. – К.: Твим интер, 2003. – 440 с.
29. Кухта Л. К. Вклад Николаевского и Каменец-Подольского обществ любителей природы в изучение родного края / Л. К. Кухта // Развитие науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: Зб. аналіт. мат. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 55-56.
30. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXX. – С. 282-286.
31. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 34. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 112-119.
32. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 87(8). – С. 26-30.
33. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – початку XX ст. та їх світоглядні засади / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 89 (10). – С. 169-173.
34. Маланюк М. Матеріали з історії розвитку шкільної математичної освіти в Україні / Мирон Маланюк. – К.; Тернопіль, 1995. – 244 с.
35. Наукові засади збалансованого розвитку регіону: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. видат. природознавця України – П. А. Тутковського, 1-4 жовт. 2008 р., Житомир / ред.: М. Ю. Костриця; Всеукр. спілка краєзнавців, Укр. геогр. т-во, Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Житомир. обл. краєзн. музей. – Житомир: В. Ковтицький, 2008. – 471 с. – (Наук. зб. «Велика Волинь»; Вип. 40).
36. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – С. 374-391.
37. Научные исследования на Северо-Донецкой биологической станции: Материалы юбилейной конф., посвящ. 80-летию основания, 24-25 октября 1994 г., Гайдары / Т. В. Догадина и др. (отв. ред.); Харьковский ун-т, биологический факультет. – Харьков, 1995. – 92 с.
38. Осіюк Л. Ботаніки Київського університету – популяризатори ботанічної науки і освіти (XIX – початок XX століть) / Л. Осіюк // Наука і освіта. Зб. наукових праць. – Кн. 1. – К., 1997. – С. 52-56.
39. Осіюк Л. М. Дослідження вчених Київського університету в галузі флористики та систематики вищих рослин (XIX – поч. XX ст.) / Л. М. Осіюк // Наука та наукознавство. – 1999. – № 1. – С. 103-110.
40. Пилипчук О. Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869 – 1929: автореф. дисс. на соиск. уч. степени докт. биолог. наук: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / О. Я. Пилипчук; АН России, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М., 1992. – 37 с.
41. Пилипчук О. Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки / О. Я. Пилипчук. – К.: КДПУ, 1991. – 100 с.
42. Пічкур Т. Наукова діяльність вчених Київського університету ім. Св. Володимира у Київському товаристві дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / Тетяна Пічкур // Історія

- української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 150-155.
43. Применко Л. В. Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Применко Лариса Володимирівна. – К., 1994. – 264 арк.
44. Риженко А. В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. XIX – початок XX століть): Навч. посіб. / А. В. Риженко. – К.: Науковий світ, 2004. – 106 с.
45. Романець О. В. М. Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855 – 1935): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. В. Романець; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України. – К., 2003. – 19 с.
46. Руда О. З. Науково-організаційний доробок О. Г. Алеші в антропології, етнології та агрономії України першої чверті XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. З. Руда; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 20 с.
47. Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX – поч. XX ст.) / С. Руда // Праці Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. IV. Студії з поля історії української науки і техніки. – С. 85-98.
48. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / С. П. Руда. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.
49. Руда С. П. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні / С. П. Руда // Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Студії з поля української науки і техніки. – Львів, 2004. – Т. 13. – С. 74-89.
50. Руда С. П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців / С. П. Руда // Популяризація наук в Україні: історія і сучасність. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34-42.
51. Савчук В. С. До питання про популяризаційну діяльність вчених природознавців України в дореволюційній українській пресі / В. С. Савчук // Українська журналістика-90. Тези. – К., 1990. – С. 16-18.
52. Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 1994. – 232 с.
53. Савчук В. С. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья / В. С. Савчук // История общественной мысли в России и Украине. XVII – начало XX в. – Днепропетровск, 1992. – С. 105-111.
54. Савчук В. С. У истоков Украинской ассоциации Физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – К., 1991. – № 39. – С. 24-29.
55. Сергієнко С. С. Історико-науковий аналіз діяльності професора О. О. Коротнева в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / С. С. Сергієнко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 21 с.
56. Фурман І. В. Просвітницький рух в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Фурман // Вісник Луганського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Пед. науки. – 2012. – № 19. – Ч. 1. – С. 281-288.
57. Хохлова О. М. М. В. Шарлемань та його внесок у розвиток біології в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. М. Хохлова; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 1998. – 14 с.
58. Черненко К. А. Биологические исследования в Крымском обществе естествоиспытателей и любителей природы (1910 – 1930) / К. А. Черненко // Материалы XXXIII научной конференции аспирантов и молодых специалистов по истории естествознания и техники. – М., 1991. – Ч. I. – С. 92-93.
59. Черненко К. А. Вклад Киевского Общества естествоиспытателей в исследование фауны Украины во второй половине XIX века / К. А. Черненко, О. Я. Пилипчук // Материалы научной конф. молодых учёных. – К., 1991. – С. 75-78.
60. Черненко К. О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи / К. О. Черненко // Популяризація науки в Україні: історія та сучасність. – К., 1992. – С. 55-68.
61. Шевчук М. Відоме і невідоме Товариство дослідників Волині / Мирослава Шевчук, Володимир Титов // Україна. – К. – 1990. – Вип. 24. – С. 70-77.
62. Шуманський В. П. Діяльність І. А. Феценка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки (перша половина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / В. П. Шуманський; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 18 с.
63. Щербатюк В. М. «Университетские известия» (1861 – 1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Щербатюк Володимир Михайлович. – К., 1998. – 215 арк.

В статтю проведено аналіз публікацій, вийшлих після 1991 г., і посвячених різним аспектам діяльності наукових обществ естественного направления, которые функционировали в Украине в конце XIX – начале XX вв.

Установлено, что на современном этапе развития историографии одними из первых естественные общества Украины этого периода начали изучать В. Савчук, К. Черненко и О. Пилипчук, объектом исследования которых стал ряд естественно-научных объединений Юга Украины, Крыма и Бессарабии, а также Киевского общества естествоиспытателей. Авторы, в первую очередь, раскрыли историческую роль естественных обществ как особой формы организации исследовательской деятельности и их вклад в науку, просвещение и образование, определили их место в социально-культурном процессе XIX – начала XX вв.

Проанализирован ряд обобщающих работ А. Коновца, М. Маланюка, Л. Применко, А. Рыженко, Л. Осюк, С. Рудой и других ученых, где исследованы основные направления деятельности научно-естественных обществ. Обращено внимание на работы Л. Кухты о Николаевском и Каменец-Подольском обществах естествоиспытателей, а также исследования М. Кострицы, В. Титова, М. Шевчук, И. Ярмошик – об Обществе исследователей Вольни. Отмечено основательный вклад В. Иванцова в изучение истории Общества исследователей Вольни, в частности, проведение последним фаунистических исследований в регионе.

Подробно рассмотрены наработки Н. Колосовской, посвященные истории Николаевского общества любителей природы. Исследовательница одна из первых обозначила отличие общественно-научных объединений естественного направления от естественных обществ при университетах – сочетание исследовательской работы с широкой просветительской деятельностью, которая, как правило, преобладала. Отдельные аспекты работы естественнонаучных обществ подавались в диссертационных исследованиях Л. Звонковой, М. Караванской, А. Коробченко. Л. Аджиева обратилась к опыту деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы, И. Левченко коснулась научной составляющей деятельности естественных обществ на территории Украины.

Кроме научных статей, монографий и диссертаций напечатаны материалы научных конференций, посвященных истории биологической науки и ее ярким представителям.

Установлено, что на современном этапе историописания распространенным явлением есть обращение исследователей к персонологическому подходу в изучении биологической науки. Так, об активных участниках естественнонаучных обществ Украины конца XIX – начала XX вв. (Н. Шарлеманя, В. Караваева, И. Феценко-Чуповского, А. Коротнева) писали О. Хохлова, М. Корман, В. Шуманский, С. Сергиенко и др.

Установлено, что, начиная с 1990-х гг., исследовательский акцент сместился с изучения общеперских научных центров естественного направления к региональным (местным). В современной историографии освещаются вопросы вклада естественных научных обществ в развитие микробиологии, экологии, генетики, флористически-систематические и фаунистические исследования в Украине, рассматривается не только научная и общественно-практическая деятельность членов обществ, но и вклад этих объединений в развитие образования и популяризацию знаний среди населения, организацию экскурсионно-выставочно-музейной работы, издательскую и природоохранную деятельность.

Ключевые слова: естественно-научные общества, научная деятельность, члены обществ, популяризация знаний, биологическая наука, исследователи, историография.

The article analyzes the works published after 1991 and devoted to various aspects of natural scientific societies, which functioned in Ukraine in late XIX – early XX century.

It was found out that at the present stage of historiography development V. Savchuk, K. Chernenko and O. Pilipchuk were among the first who started to study natural societies of Ukraine of this period. The object of these researches was a number of natural scientific societies of Southern Ukraine, Crimea, Bessarabia and Kiev Society of Naturalists. The authors primarily shown the historical role of natural communities as a special form of research activities organization and their contribution to science and education, determined their place in the socio-cultural process of XIX – early XX century.

A number of general works of O. Konovets, M. Malanyuk, L. Primenko, A. Rizhenko, L. Osyuk, S. Rudova and other scientists was analyzed, where the main activities of natural scientific societies were studied. Attention is paid to the work of L. Kuhta about Mykolayiv and Kamyanets'-Podil'sk societies of naturalists, and the works of M. Kostritsa, V. Titov, M. Shevchuk, I. Yarmoshik – about Society of Volyn' researchers. A substantial contribution of V. Ivantsiv to the study of Society of Volyn' researchers' history was marked, in particular his faunal studies in the region.

N. Kolosovska's works, devoted to the history of Mykolayiv society of nature amateurs, were considered in detail. The researcher was among the first who marked a difference between public-scientific

natural associations and natural societies at universities – combination of research work with a broad educational activities that usually prevailed. Some aspects of natural societies' activities were presented in theses of L. Zvonkova, M. Karavanska, A. Korobchenko. L. Adzhieva studied the experience of Crimean Society of naturalists and nature amateurs, I Levchenko investigated a scientific component of natural societies' activities in Ukraine.

In addition to scientific articles, monographs and dissertations, materials of scientific conferences on the history of biological science and its prominent representatives were published.

It was found that at the present stage of historiography the researchers' use of personological approach to the study of biological science is common. Thus, O. Khohlova, M. Korman, V. Shumanskyi, O. Sergienko and other researchers wrote about the active participants of natural-scientific societies of Ukraine (M. Sharleman', V. Karavayev, I. Feshchenko-Chopivskyi, O. Korotnyev).

It was found that since the 1990's a research focus has shifted from the study of empire-wide research natural centers to the regional (local) ones. In modern historiography the issues of natural scientific societies' contribution to the development of microbiology, ecology, genetics, floral, faunal and systematic research in Ukraine are highlighted, not only scientific, public and practical activities of societies' members, but contribution of these societies to the development of education and popularization of knowledge among the population, organization of excursion-exhibition-museum activities, publishing and environmental activities are considered.

Keywords: natural-scientific societies, scientific activities, members of societies, popularization of knowledge, Biology, researchers, historiography.

1. Adzhieva L. S. Krymske tovarystvo pryrododoslidnykiv ta amatoriv pryrody: prykladnyi aspekt diialnosti (1910 – 1914 rr.) / L. S. Adzhieva // Hrani (naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh) / Hol. red. S. V. Shevtsov. – Dnipropetrovsk, 2009. – № 4 (66). – S. 18-22.
2. Adzhieva L. S. Naukovo-doslidni ustanovy i orhanizatsii Krymu u systemi vidnosyn: vlada-ekonomika-dovkillia (1861 – 1917 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / L. S. Adzhieva; Zaporizkyi natsionalnyi universytet. – Zaporizhzhia, 2011. – 20 s.
3. Vasheniak I.B. Rol P. M. Buchynskoho v orhanizatsii lektsiinoho komitetu Novorosiiskoho tovarystva doslidnykiv pryrody / I. B. Vasheniak // Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: Zb. naukovykh prats. – K.: AN VShU; 2004. – Vyp. 15. – S. 16-26.
4. Zhytomyrshchyna na zlami tysiacholit: Naukovi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni. – T. 21 / Vidp. redaktor M. Iu. Kostytsia. – Zhytomyr: M.A.K., 2000. – 390 s.
5. Zvonkova H. L. Rozvytok pryrodnychkykh i tekhnichnykh nauk u Kharkovi v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 / Zvonkova Halyna Leonidivna; NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhen naukovo-tekhnichnoho potentsialu ta istorii nauky im. H. M. Dobrova. – K., 2005. – 232 ark.
6. Ivantsiv V. Tovarystvo doslidnykiv Volyni ta yoho vklad v rozvytok pryrodnychkykh nauk / V. Ivantsiv. – Lutsk, 1994. – 318 s.
7. Ivantsiv V. V. Zoolohichni doslidzhenia v Tovarystvi doslidnykiv Volyni (1900 – 1920) / V. V. Ivantsiv // Naukovi visnyk VDU. Serii «Biologhii». – 1999. – № 4. – S. 145-147.
8. Ivantsiv V. V. Osnovni napriamky pryrodnycho-geohrafichnykh doslidzhen Tovarystva doslidnykiv Volyni / V. V. Ivantsiv // Materialy V naukovoi konferentsii molodykh vchenykh-naukoznavtsiv ta istorykiv nauky. – K., 1994. – S. 61-63.
9. Ivantsiv V. V. Pro naukovu diialnist A. V. Ksenzhopolskoho u «Tovarystvi doslidnykiv Volyni» / V. V. Ivantsiv // Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Volyn i Volynske zarubizhzhia». – Lutsk, 1994. – S. 76-79.
10. Ivantsiv V. V. Rozvytok zoolohichnykh doslidzhen na Volyni v XIX – na pochatku XX stolit: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 / Ivantsiv Vasyl Volodymyrovych; Volynskiy derzh. un-t im. Lesi Ukrainky. – Lutsk, 2003. – 199 ark.
11. Ivantsiv V. V. Rol Kyivskoho tovarystva doslidnykiv pryrody u vyvchenni fauny Volyni (1867 – 1900) / V. V. Ivantsiv // Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii «Istoriia i filosofii nauky i tekhniki». – 2000. – Vypusk 6. – S. 57-61.
12. Ivantsiv V. V. Tovarystvo doslidnykiv Volyni ta yoho rol u vyvchenni pryrody rehionu / V. V. Ivantsiv // Nauka ta naukoznavstvo. – 2000. – № 1-2. – S. 124-129.
13. Karavanska M. Iu. Pryrodnycho-naukovi zizdy v istorii ukrainskoi nauky (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 / Karavanska Maryna Yuriivna; NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhen naukovo-tekhnichnoho potentsialu ta istorii nauky im. H. M. Dobrova. – K., 2006. – 190 ark.
14. Kolosovska N. D. Ekskursiina diialnist ta populiaryzatsiia nauky v Mykolaivskomu tovarystvi amatoriv pryrody (1908 – 1917) / N. D. Kolosovska // Veresen (Mykolaiv). – 1996. – № 2. – S. 33-36.

15. Kolosovska N. D. Mykolaivske tovarystvo amatoriv pryrody: orhanizatsiia ta napriamy diialnosti (1908 – 1917 roky): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriia nauky i tekhniky» / N. D. Kolosovska; Tsentri doslidzhen naukovotekhnichnoho potentsialu ta istorii nauky imeni H. M. Dobrova NAN Ukrainy. – K., 1999. – 17 s.
16. Kolosovska N. D. Mykolaivske tovarystvo amatoriv pryrody: orhanizatsiia ta napriamy diialnosti (1908 – 1917) / N. D. Kolosovska // Naukovi pratsi Mykolaivskoi filii Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Sektsiia «Istorychni nauky». – T. 4. – Mykolaiv, 1999. – S. 3-22.
17. Kolosovska N. D. Naukovo-prosvitnytska diialnist Mykolaivskoho tovarystva amatoriv pryrody ta yoho vnesok u rozvytok pryrodnavstva / N. D. Kolosovska // Humanizatsiia ta humanitary zatsiia navchannia zasobamy pryrodnycho-matematychnykh dystsyplin. – Mykolaiv, 1994. – S. 13-16.
18. Kolosovska N. D. Rol Mykolaivskoho tovarystva amatoriv pryrody u rozvytku osvity, nauky i kultury Pivdnia Ukrainy (1908 – 1917) / N. D. Kolosovska // Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit. – K., 1999. – S. 142-145.
19. Konovets O. F. Prosvitnytskyi rukh v Ukraini / O. F. Konovets. – K., 1992. – 286 s.
20. Korman M. M. Naukovi dorobok V. O. Karavaieva v haluzi zoolohii ta hidrobiolohii (kinets XIX – persha tretyna XX stolit): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriia nauky i tekhniky» / M. M. Korman; Derzhavna naukova silskohospodarska biblioteka. – K., 2006. – 20 s.
21. Korobchenko A. Rozvytok botanichnykh ta zoolohichnykh doslidzhen v Tovarystvi doslidnykiv pryrody pry Kharkivskomu universyteti (1869 – 1930) / Anhelina Korobchenko // Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: Zb. nauk. prats / Vidp. red. O. Ia. Pylypchuk. – Vyp. 7. – K., 2002. – S. 108-116.
22. Korobchenko A. Rozvytok zoolohichnykh dystsyplin v Tovarystvi doslidnykiv pryrody pry Kharkivskomu universyteti (1870 – 1930) / Anhelina Korobchenko // Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: Zb. nauk. prats / Vidp. red. O. Ia. Pylypchuk. – Vyp. 17. – K., 2004. – S. 80-91.
23. Korobchenko A. Stanovlennia ta rozvytok antydarvinizmu v Tovarystvi doslidnykiv pryrody pry Kharkivskomu universyteti / Anhelina Korobchenko // Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: Zb. nauk. prats / Vidp. red. O. Ia. Pylypchuk. – Vyp. 14. – K., 2004. – S. 43-53.
24. Korobchenko A. Tovarystvo doslidnykiv pryrody pry Kharkivskomu universyteti ta yoho vnesok v rozvytok pryrodnavstva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / Anhelina Korobchenko // Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: Zb. nauk. prats / Vidp. red. O. Ia. Pylypchuk. – Vyp. 9. – K., 2002. – S. 109-114.
25. Korobchenko A. A. Naukovo-pedahohichna ta prosvitnytska diialnist Oleksandra Yanaty: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky» / A. A. Korobchenko; APN Ukrainy. In-t pedahohiky. – K., 2001. – 22 s.
26. Kostytsia M. Iu. Rol Tovarystva doslidnykiv Volyni v orhanizatsii naukovooho doslidzhennia Volyni (1900 – 1920 rr.) / M. Iu. Kostytsia // Ural v miniaturi: pryrodni bahatstva Zhytomyrshchyny, yikh vyvchennia ta perspektyvy vykorystannia. – Zhytomyr, 1996. – S. 200-205.
27. Kostytsia M. Iu. Tovarystvo doslidnykiv Volyni: istoriia, diialnist, postati / M. Iu. Kostytsia. – Zhytomyr: M.A.K., 2001. – 360 s.
28. Kurs istorii biologii: Ucheb. pos. / I. P. Anosov, L. Ya. Kulinich, R. L. Kulinich i dr. – K.: Tvim inter, 2003. – 440 s.
29. Kukhta L. K. Vklad Nykolaevskoho y Kamenets-Podolskoho obshchestv lyubyteli pryrody v yzuchenye rodnogo kraia / L. K. Kukhta // Rozvytok nauky ta naukovo-tekhnichnoho potentsialu v Ukraini ta za kordonom: Zb. analit. mat. – K., 1997. – Vyp. 1 (12). – S. 55-56.
30. Levchenko I. Mizhnarodni zviazky chleniv naukovykh tovarystv u sferi pryrodnych nauk u druii polovyni XIX – pochatku XX st. / I. Levchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhia, 2014. – Vyp. XXXX. – S. 282-286.
31. Levchenko I. Naukova diialnist pryrodnych naukovykh tovarystv na terenakh Ukrainy v druii polovyni XIX – pochatku XX st. / I. Levchenko // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbimyk naukovykh statei. – Vyp. 34. – Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2014. – S. 112-119.
32. Levchenko I. Osnovni tendentsii stanovlennia i rozvytku Kyivskoho tovarystva doslidnykiv pryrody (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / I. Levchenko // Hileia: naukovi visnyk. Zbimyk naukovykh prats. – K., 2014. – Vyp. 87 (8). – S. 6-30.
33. Levchenko I. Rozghortannia naukovykh doslidzhen pryrodnychymy tovarystvamy Ukrainy v druii polovyni XIX – pochatku XX st. ta yikh svitohliadni zasady / I. Levchenko // Hileia: naukovi visnyk. Zbimyk naukovykh prats. – K., 2014. – Vyp. 89(10). – S. 169-173.
34. Malaniuk M. Materialy z istorii rozvytku shkilnoi matematychnoi osvity v Ukraini / Myron Malaniuk. – K.; Ternopil, 1995. – 244 s.
35. Naukovi zasady zbalansovanoho rozvytku rehionu: materialy Vseukr. nauk.-kraiezn. konf., prysviach. 150-richehiu vid dnia narodzh. vydat. pryrodnavtsia Ukrainy – P. A. Tutkovskoho, 1-4 zhovt. 2008 r., Zhytomyr / red.: M. Iu. Kostytsia; Vseukr. spilka kraieznavtsiv, Ukr. heohr. t-vo, Zhytomyr. nauk.-kraiezn. t-vo doslidnykiv Volyni, Zhytomyr. obl. in-t pisliadyplom. ped. osvity, Zhytomyr. obl. kraiezn. muzei. – Zhytomyr: V. Kotvytskyi, 2008. – 471 s. – (Nauk. zb. «Velyka Volyn»; Vyp. 40).

36. Naukovi tovarystva – fenomen prosvitnytstva i kultury // Pryrodoznavstvo v Ukraini do pochatku KhKh st. v istorychnomu, kulturnomu ta osvithnomu kontekstakh / Іu. V. Pavlenko, S. P. Ruda, S. A. Khorosheva, Іu. O. Khramov. – K.: Vydavnychi dim «Akadempriodyka», 2001. – S. 374-391.
37. Nauchnye issledovaniya na Severo-Donetskoj biologicheskoy stantsii: Materialy yubileynoy konf., posvyashch. 80-letiyu osnovaniya, 24-25 oktyabrya 1994 g., Gaydary / T. V. Dogadina i dr. (otv. red.); Kharkovskiy un-t; biologicheskii fakultet. – Kharkov, 1995. – 92 s.
38. Osiuk L. Botanika Kyivskoho universytetu – populyaryzatory botanichnoi nauky i osvity (XIX – pochatok XX stolit) / L. Osiuk // Nauka i osvita. Zb. Naukovykh prats. – Kn. 1. – K., 1997. – S. 52-56.
39. Osiuk L. M. Doslidzhennia vchenykh Kyivskoho universytetu v haluzi florystyky ta systematyky vysshchykh roslyn (XIX – poch. XX st.) / L. M. Osiuk // Nauka ta naukoznavstvo. – 1999. – № 1. – S. 103-110.
40. Pylypchuk O. Ia. Kyevskoe obshchestvo estestvoispytatelei: 1869 – 1929: avtoref. dyss. na soysk uch. stepeny dokt. byoloh. nauk: spets. 07.00.10 «Ystoriya nauky y tekhniky» / O. Ia. Pylypchuk; AN Rossyy, Yn-t ystoriy estestvoznaniya y tekhniky ym. S. Y. Vavylava. – M., 1992. – 37 s.
41. Pylypchuk O. Ia. Kyivske tovarystvo doslidnykiv pryrody ta yoho vnesok u rozvytok embriolohichnoi nauky / O. Ia. Pylypchuk. – K.: KDPU, 1991. – 100 s.
42. Pichkur T. Naukova diialnist vchenykh Kyivskoho universytetu im. Sv. Volodymyra u Kyivskomu tovarystvi doslidnykiv pryrody (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / Tetiana Pichkur // Istoriiia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: Zb. nauk. pr. / red.: O. Ia. Pylypchuk. – K., 2004. – Vyp. 14. – S. 150-155.
43. Prymenko L. V. Problemy zhinochoi osvity v natsionalnykh systemakh osvity i vykhovannia Ukrainy i Frantsii (XVIII – persha chvert XX stolittia): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Prymenko Larysa Volodymyrivna. – K., 1994. – 264 ark.
44. Ryzhenko A. V. Prosvitnytskyi i pedahohichniy dosvid pryrodnychykh tovarystv Ukrainy (druha pol. XIX – pochatok XX stolit): Navch. posib. / A. V. Ryzhenko. – K.: Naukovi svit, 2004. – 106 s.
45. Romanets O. V. M. F. Kashchenko – vchenyi, pedahoh, orhanizator nauky (1855 – 1935): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriiia nauky i tekhniky» / O. V. Romanets; Tsentr doslidzhen naukovo-tekhnichnoho potentsialu ta istorii nauky imeni H. M. Dobrova NAN Ukrainy. – K., 2003. – 19 s.
46. Ruda O. Z. Naukovo-orhanizatsiinyi dorobok O. H. Aleshi v antropolohii, etnolohii ta ahronomii Ukrainy pershoi chverti XX st.: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriiia nauky i tekhniky» / O. Z. Ruda; Derzhavna naukova silskohospodarska biblioteka. – K., 2011. – 20 s.
47. Ruda S. Tovarystva pryrodnavtsiv pry Kharkivskomu universyteti (XIX – poch. XX st.) / S. Ruda // Pratsi Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv, 2000. – T. IV. Studii z polia istorii ukrainskoi nauky i tekhniky. – S. 85-98.
48. Ruda S. P. Narysy z istorii mikrobiolohii v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.): monohrafiia / S. P. Ruda. – K.: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy, 2000. – 262 s.
49. Ruda S. P. Naukovi tovarystva – orhanizatory pershykh morskykh ta prisnovodnykh biolohichnykh stantsii v Ukraini / S. P. Ruda // Pratsi Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka. Studii z polia ukrainskoi nauky i tekhniky. – Lviv, 2004. – T. 13. – S. 74-89.
50. Ruda S. P. Populyaryzatsiia naukovykh znan yak odna z osnovnykh funktsii tovarystv pryrodnavtsiv / S. P. Ruda // Populyaryzatsiia nauk v Ukraini: istoriiia i suchasnist. – K.: Khreshchatyk, 1992. – S. 34-42.
51. Savchuk V. S. Do pytannia pro populyaryzatsiinu diialnist vchenykh pryrodnavtsiv Ukrainy v dorevoliutsiinyi ukrainskiiy presi / V. S. Savchuk // Ukrainska zhurnalistyka-90. Tezy. – K., 1990. – S. 16-18.
52. Savchuk V. S. Estestvenno-nauchnye obshchestva Yuga Rossiyskoy imperii: vtorya polovyna XIX – nachalo XX v. / V. S. Savchuk. – Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta, 1994. – 232 s.
53. Savchuk V. S. K istorii izucheniya deyatelnosti nauchnykh obshchestv Pridneprovya / V. S. Savchuk // Istoriiia obshchestvennoy mysli v Rossii i Ukraine. XVII – nachalo XX v. – Dnepropetrovsk, 1992. – S. 105-111.
54. Savchuk V. S. U istokov Ukrainskoy assotsiatsii Fizikov / V. S. Savchuk // Ocherki istorii estestvoznaniya i tekhniki. – K., 1991. – № 39. – S. 24-29.
55. Serhienko S. S. Istoryko-naukovi analiz diialnosti profesora O. O. Korotnieva v konteksti rozvytku biolohichnoi nauky (ostannia chvert XIX – pochatok XX stolit): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriiia nauky i tekhniky» / S. S. Serhienko; Tsentr doslidzhen naukovo-tekhnichnoho potentsialu ta istorii nauky im. H. M. Dobrova. – K., 2006. – 21 s.
56. Furman I. V. Prosvitnytskyi rukh v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / I. V. Furman // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho un-tu im. T. Shevchenka. Ped. nauky. – 2012. – № 19. – Ch. 1. – S. 281-288.
57. Khokhlova O. M. M. V. Sharleman ta yoho vnesok u rozvytok biolohii v Ukraini: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriiia nauky» / O. M. Khokhlova; Tsentr doslidzhen naukovo-tekhnichnoho potentsialu ta istorii nauky imeni H. M. Dobrova. – K., 1998. – 14 s.
58. Chemenko K. A. Biologicheskies issledovaniya v Krymskom obshchestve estestvoispytateley i lyubiteley pryrody (1910 – 1930) / K. A. Chemenko // Materialy XXXIII nauchnoy konferentsii aspirantov i molodykh spetsialistov po istorii estestvoznaniya i tekhniki. – M., 1991. – Ch. I. – S. 92-93.
59. Chemenko K. A. Vklad Kievskogo Obshchestva estestvoispytateley v issledovanie fauny Ukrainy vo vtoryy polovine XIX veka / K. A. Chemenko, O. Ya. Pilipchuk // Materialy nauchnoy konf. molodykh uchenykh. – K., 1991. – S. 75-78.

60. Chemenko K. O. Prosvitnytska diialnist Krymskoho tovarystva pryrodoznavtsiv ta liubyteliv pryrody / K. O. Chemenko // Populiaryzatsiia nauky v Ukraini: istoriia ta suchasnist. – K., 1992. – S. 55-68.
61. Shevchuk M. Vidome i nevidome Tovarystvo doslidnykiv Volyni / Myroslava Shevchuk, Volodymyr Tytov // Ukraina. – K. – 1990. – Vyp. 24. – S. 70-77.
62. Shumanskyi V. P. Diialnist I. A. Feshchenka-Chopivskoho v konteksti rozvytku nauky i tekhniky (persha polovyna XX st.): avtoref. dys. na здobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriia nauky i tekhniky» / V. P. Shumanskyi; Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. – K., 2003. – 18 s.
63. Shcherbatiuk V. M. «Unyversytetskye yzvestyia» (1861 – 1919) ta yikh rol u rozghortanni naukovykh doslidzhen u haluzi istorii v Kyivskomu universyteti: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Sheherbatiuk Volodymyr Mykhailovych. – K., 1998. – 215 ark.

© Демуз І. О.

Стаття надійшла до редколегії 05. 10. 2015 р.

УДК 616.314-002"71"

Каськова Л. Ф., Николишин А. К.,
Зайцев А. В., Артемьев А. В.

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КАРИЕСА

На основании изучения научных материалов, разработанных в фундаментальной теоретической стоматологии при исследовании кариеса разного времени, а также на базе собственного изучения одонтологических коллекций, принадлежащих людям разных эпох (от медного века до средневековья), проведено сравнительное определение теорий о факторах возникновения и развития патологии.

Установлено, что фактор пищи влияет на другие причины кариеса, и возникает вывод о взаимодействии факторов. На графиках эволюции кариеса определены его участки, как патологии дентального органа и как патологии человека. Графически найдена одна из череды взаимосвязанных экспонент, которые обычно характеризуют развитие живых систем в биологии. Это показывает действие общего закона о переходе количества в качество, но только не единожды, а периодически.

Из этого следует, что начало одной из таких экспонент связано с каким-то качественным изменением в человеческом организме, приведшим к изменениям в зубо-челюстной системе до того состояния, в котором она находится сейчас. А конец экспоненты указывает на то, что произойдут новые качественные изменения, затрагивающие как зубо-челюстную систему, так и организм в целом.

Ключевые слова: кариес, скелет, зубы, графики, эпоха.

Работа является фрагментом общегосударственных научно исследовательских плановых тем отделов древнерусской и средневековой археологии и археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины (г. Киев) «Археологическая карта Южнорусских земель IX – XIII ст.» (государственный регистрационный № 0112U001423) и «Кочевники раннего железного века и их соседи на юге Восточной Европы» (государственный регистрационный № 0112U001422) и фрагментом НИР кафедр детской терапевтической стоматологии с профилактикой стоматологических заболеваний и терапевтической стоматологии Высшего государственного учебного заведения Украины «Украинская медицинская стоматологическая академия» (г. Полтава) «Усовершенствовать методы профилактики и лечения основных стоматологических заболеваний у детей с факторами риска» (государственный регистрационный № 0111U006760) и «Разработка новых подходов к диагностике, лечению и профилактике стоматологических заболеваний у пациентов с нарушениями опорно-двигательного аппарата» (государственный регистрационный № 0112U004469) соответственно.

История развития стоматологии тесно связана с раскрытием вопросов возникновения кариеса зубов. Это заболевание является наиболее исследованным и, несмотря на достигнутые в последнее время успехи, как в изучении его этиологии и патогенеза, так и в профилактике и лечении, остается очень распространенным [19, С. 380–384].

Такое положение дел оставляет проблему возникновения кариеса интересующей врачей и других исследователей. В зависимости от степени развития медицины предлагались